INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL
ISSN NO : 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)
VOLUME - 12 | ISSUE - 9 | OCTOBER - 2022

शाहीर सगनभाऊ : व्यक्तिमत्त्व, साहित्य आणि सांस्कृतिक योगदान

प्रा. डॉ. ई. जा. तांबोळी
एस. एस. ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, सोलापूर.

प्रस्तावना :

मराठी लोकसाहित्याच्या समृद्ध परंपरेमध्ये शाहिरी वाङ्मयाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. पोवाडे, लावण्या, भारुडे आणि लोकगीतांच्या माध्यमातून समाजातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचे जिवंत चित्रण करण्याचे कार्य शाहिरांनी केले. मराठी शाहिरी ही केवळ मनोरंजनाची कला नसून ती समाजप्रबोधन, राष्ट्रजागृती आणि सांस्कृतिक संवर्धनाचे प्रभावी माध्यम होती. संत साहित्याने अध्यात्म आणि भक्तीचा संदेश दिला, तर शाहिरी वाङ्मयाने जनजीवनातील वास्तव, शौर्य, लोकसंस्कृती आणि सामाजिक प्रश्न यांना वाचा फोडली. या शाहिरी परंपरेत रामजोशी, होनाजी बाळा, प्रभाकर, अनंत फंदी आणि परशुराम यांच्याबरोबरच शाहीर सगनभाऊ यांचे नाव अत्यंत आदराने घेतले जाते. मुस्लिम समाजात जन्म असूनही त्यांनी मराठी भाषा संस्कृती आणि संतपरंपरेशी पूर्णपणे एकरूप होत अस्सल मराठमोळे साहित्य निर्माण केले. त्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सामाजिक समन्वयाचे आणि सांस्कृतिक ऐक्याचे प्रतीक ठरते. त्यांच्या साहित्यामध्ये इतिहास, समाज, धर्म, नीती, शृंगार आणि लोकजीवन यांचा सुंदर संगम आढळतो.

शाहीर सगनभाऊचे व्यक्तिमत्त्व :

शाहीर सगनभाऊ हे मराठी शाहिरी वाङ्मयातील उत्तर पेशवाईतील अखेरचे महत्त्वाचे शाहीर म्हणून ओळखले जातात. त्यांचा जन्म इ.स. १७७८ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील जेजुरी येथे मुस्लिम शिकलगार समाजात झाला. पारंपरिक व्यवसाय तलवारीला धार लावण्याचा असला तरी त्यांची अभिरुची साहित्य, संगीत आणि लोककलेत होती. उपजत काव्यप्रतिभा, लोकजीवनाचे सूक्ष्म निरीक्षण आणि मराठी संस्कृतीवरील अपार प्रेम यांच्या बळावर त्यांनी शाहिरी वाङ्मयात स्वतःचे स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. दुसरे बाजीराव पेशव्यांच्या दरबारात त्यांना आश्रय लाभल्यामुळे त्यांच्या साहित्यप्रतिभेला योग्य वाव मिळाला. त्यांच्या रचनांमध्ये तत्कालीन समाजजीवन, इतिहास,

लोकसंस्कृती आणि धार्मिक समन्वयाचे प्रभावी दर्शन घडते. सगनभाऊ यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा सर्वधर्मसमभाव आणि मराठी संस्कृतीशी असलेले आत्मीय नाते होय. मुस्लिम समाजात जन्म असूनही त्यांनी विठ्ठल, राम, कृष्ण, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, सावता माळी आणि चोखामेळा यांसारख्या संत-देवतांविषयी अत्यंत श्रद्धेने लेखन केले. त्यांच्या लावण्या आणि पोवाड्यांमध्ये अस्सल मराठमोळी भाषा, लोकजीवनातील प्रतिमा आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे प्रभावी चित्रण आढळते. त्यामुळे ते केवळ शाहीर म्हणून नव्हे तर समाजप्रबोधक, इतिहासाचे साक्षीदार आणि महाराष्ट्राच्या समन्वयवादी सांस्कृतिक परंपरेचे प्रतिनिधी साहित्यिक म्हणूनही ओळखले जातात.

सगनभाऊ यांचे साहित्य :

शाहीर सगनभाऊ यांचे साहित्य मराठी शाहिरी वाङ्मयातील वैविध्यपूर्ण आणि समृद्ध साहित्यसंपदेचे उत्कृष्ट उदाहरण मानले जाते. त्यांनी लावणी, पोवाडा, नीतिकाव्य, भक्तिपर रचना, पौराणिक आख्याने, कथात्मक लावण्या, देवतावर्णन आणि प्रवासवर्णन अशा विविध साहित्यप्रकारांतून आपल्या काव्यप्रतिभेचा परिचय करून दिला. त्यांच्या साहित्यामध्ये तत्कालीन महाराष्ट्राचे सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय जीवनाचे वास्तवदर्शी चित्रण आढळते. विशेष म्हणजे, त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमध्ये लोकजीवनाशी असलेली जवळीक, भाषेची सहजता आणि विचारांची व्यापकता प्रकर्षाने दिसून येते. त्यामुळे सगनभाऊ यांचे साहित्य हे केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित न राहता समाजप्रबोधन, सांस्कृतिक समन्वय आणि इतिहासाची नोंद करणारे महत्त्वाचे लोकवाङ्मय ठरते.

शृंगारिक लावण्या :

शाहीर सगनभाऊ यांच्या साहित्यामध्ये शृंगारिक लावण्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. उपलब्ध साहित्यामध्ये त्यांच्या सुमारे ७१ शृंगारिक लावण्या आढळतात. या लावण्यांमध्ये स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमभावना, स्त्रीसौंदर्य, अलंकार, वेशभूषा, नखरे, भावविश्व आणि कौटुंबिक जीवनातील विविध प्रसंगांचे प्रभावी चित्रण केले आहे. त्यांच्या शृंगारिक लावण्या केवळ बाह्य सौंदर्याचे वर्णन करणाऱ्या नसून मानवी भावभावना, प्रेमातील कोमलता आणि स्त्रीच्या मनोविश्वाचे सूक्ष्म निरीक्षण करणाऱ्या आहेत. सगनभाऊ यांच्या शृंगारिक वर्णनात अश्लीलतेपेक्षा सौंदर्यदृष्टी, संयम आणि कलात्मकता अधिक आढळते. त्यांनी मराठमोळ्या स्त्रीच्या रूपाचे, चालण्याच्या ढंगाचे, बोलण्याच्या गोडव्याचे आणि अलंकारांचे जिवंत चित्रण केले आहे. उदाहरणार्थ – "नार मराठ मोळयाची, काय गोड बोलणे" या ओळींमधून मराठी स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अत्यंत प्रभावी आणि सौंदर्यपूर्ण वर्णन आढळते. त्यामुळे त्यांच्या शृंगारिक लावण्या लोककाव्याच्या परंपरेतील उत्कृष्ट उदाहरणे मानल्या जातात.

भक्तिपर रचना :

शाहीर सगनभाऊ यांच्या साहित्यामध्ये भक्तिपर रचनांना महत्त्वाचे स्थान आहे. मुस्लिम समाजात जन्म असूनही त्यांनी विठ्ठल, राम, कृष्ण, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, सावता माळी आणि चोखामेळा यांसारख्या संत-देवतांविषयी अत्यंत श्रद्धेने लेखन केले आहे. त्यांच्या भक्तिपर लावण्यांमध्ये नामस्मरण, ईश्वरभक्ती, कीर्तनपरंपरा आणि संतविचारांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यामुळे

त्यांच्या साहित्यामध्ये संतसाहित्याचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. त्यांच्या भक्तिपर रचनांमध्ये कोणत्याही एका धर्माचा आग्रह नसून सर्वधर्मसमभावाची भावना व्यक्त झालेली दिसते. "कटीवर ठेवून उभा, पंढरपूर भीमा तिरी..." यांसारख्या ओळींमधून विठ्ठलभक्ती आणि वारकरी संप्रदायाबद्दलचा त्यांचा आदरभाव व्यक्त होतो. या रचनांमधून धार्मिक सहिष्णुता, भक्तीमार्ग आणि मानवतेचा संदेश दिला गेला असून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक समन्वयाचे दर्शन घडते.

नीतिपर लावण्या :

सगनभाऊ यांच्या नीतिपर लावण्यांमध्ये समाजप्रबोधनाची प्रभावी भूमिका दिसून येते. त्यांनी मानवी जीवनाचे क्षणभंगुर स्वरूप, सदाचार, संयम, ईश्वरभक्ती आणि चांगल्या आचरणाचे महत्त्व अत्यंत सोप्या आणि लोकाभिमुख भाषेत मांडले आहे. त्यांच्या मते मनुष्याने लोभ, अहंकार, दांभिकता आणि अनैतिक वर्तन यांपासून दूर राहून नैतिक जीवन जगावे. त्यांच्या नीतिपर रचनांमध्ये समाजातील चुकीच्या प्रथा, परस्त्रीगमन, स्वार्थ, लोभ आणि नैतिक अधःपतनावर कठोर टीका करण्यात आली आहे. "मायबापाचा लौकिक राहील असे काही साधन करा" या ओळींमधून त्यांनी कुटुंब, समाज आणि नैतिक मूल्यांप्रती जबाबदारीची जाणीव करून दिली आहे. त्यामुळे त्यांच्या नीतिपर लावण्या लोकशिक्षणाचे प्रभावी साधन ठरतात.

पौराणिक लावण्या :

सगनभाऊ यांनी रामायण, महाभारत आणि भागवत पुराणातील कथांचा आधार घेऊन अनेक पौराणिक लावण्या रचल्या आहेत. श्रीराम, श्रीकृष्ण, देवकी, वसुदेव, अर्जुन, भीम यांसारख्या पौराणिक व्यक्तिमत्त्वांचे गुण, शौर्य आणि आदर्श जीवन त्यांनी प्रभावीपणे मांडले आहे. या लावण्यांमध्ये धार्मिक श्रद्धेबरोबरच नैतिक मूल्यांचा पुरस्कार आढळतो. या रचनांचा उद्देश केवळ पौराणिक कथा सांगणे हा नसून सामान्य लोकांमध्ये आदर्श जीवन, सत्य, धर्म, कर्तव्य आणि भक्तीची प्रेरणा निर्माण करणे हा होता. पौराणिक कथांना लोकभाषेतील लावणीच्या माध्यमातून सादर केल्यामुळे त्या सामान्य जनतेपर्यंत सहज पोहोचल्या आणि लोकशिक्षणाचे प्रभावी साधन बनल्या.

कथात्मक लावण्या :

सगनभाऊ यांच्या साहित्यामधील कथात्मक लावण्या त्यांच्या कल्पनाशक्तीचे आणि कथनकौशल्याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहेत. "कस्तुरीचा सुगंध" ही त्यांची सर्वाधिक चर्चित कथात्मक लावणी मानली जाते. या लावणीत कथानक, संवाद, कल्पनारम्यता आणि काव्यसौंदर्य यांचा प्रभावी संगम आढळतो. बीदर येथे वाळविण्यात आलेल्या कस्तुरीचा सुगंध दौलताबादपर्यंत पोहोचल्याची कल्पना त्यांनी अत्यंत आकर्षक शैलीत मांडली आहे. या लावणीत तत्कालीन राजदरबार, समाजजीवन, स्त्री-पुरुष संबंध आणि दरबारी संस्कृतीचे अप्रत्यक्ष चित्रण दिसते. कथात्मक लावण्यांमधून सगनभाऊ यांचे निरीक्षणशक्ती, कल्पनावैभव आणि लोकजीवनाशी असलेले निकटचे नाते स्पष्ट होते. त्यामुळे त्यांच्या कथात्मक रचना मराठी लोककाव्याच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाच्या ठरतात.

देवतावर्णन :

सगनभाऊ यांच्या देवतावर्णनपर रचनांमध्ये हिंदू देवदेवतांबरोबरच इस्लामी श्रद्धेचाही समन्वय दिसून येतो. त्यांनी विठ्ठल, राम, कृष्ण, शिव यांच्याबरोबरच अल्लाहचेही स्मरण केले आहे. यावरून त्यांच्या धार्मिक विचारांची व्यापकता आणि सर्वधर्मसमभावाची भूमिका स्पष्ट होते. देवतावर्णन करताना त्यांनी भक्ती, करुणा, श्रद्धा आणि ईश्वरावरील विश्वास यांना महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या रचनांमधील "शामभाई राम तुझे आराम करेगा, पिछु जन पार अल्ला खैर करेगा" यांसारख्या ओळी धार्मिक ऐक्याचा सुंदर संदेश देतात. या रचनांमधून समाजात सलोखा, सहिष्णुता आणि मानवतेची भावना वृद्धिंगत करण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. त्यामुळे सगनभाऊ यांचे देवतावर्णन हे धार्मिक समन्वयाचे उत्कृष्ट उदाहरण मानले जाते.

प्रवासवर्णन :

सगनभाऊ यांच्या उपलब्ध साहित्यामध्ये एक प्रवासवर्णनपर रचना आढळते. या रचनेमध्ये त्यांनी विविध प्रदेश, मार्ग, किल्ले, शहरांची वैशिष्ट्ये आणि प्रवासातील अनुभव यांचे वर्णन केले आहे. प्रवासवर्णनातून तत्कालीन महाराष्ट्र व उत्तर भारतातील भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक परिस्थितीची माहिती मिळते. या रचनेमध्ये प्रवासाचे केवळ वर्णन नसून विविध प्रदेशांतील लोकजीवन, संस्कृती आणि राजकीय परिस्थितीचेही चित्रण केले आहे. त्यामुळे त्यांच्या प्रवासवर्णनाला ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून महत्त्व प्राप्त होते. मराठी शाहिरी वाङ्मयात प्रवासवर्णन हा तुलनेने दुर्मीळ प्रकार असल्यामुळे सगनभाऊ यांची ही रचना विशेष लक्षवेधी ठरते.

पोवाडे :

शाहीर सगनभाऊ यांनी लावण्यांबरोबरच ऐतिहासिक पोवाड्यांचीही उत्कृष्ट निर्मिती केली आहे. 'खडकीची लढाई', 'पानपतचा पोवाडा', 'प्रतापसिंह महाराजांचा पोवाडा' आणि 'छत्रपती शाहू महाराजांचा पोवाडा' हे त्यांचे प्रमुख पोवाडे मानले जातात. या पोवाड्यांमध्ये त्यांनी मराठा साम्राज्याचा इतिहास, युद्धप्रसंग, वीरश्री, पराक्रम आणि राष्ट्राभिमान यांचे प्रभावी चित्रण केले आहे. विशेषतः 'खडकीच्या लढाईचा पोवाडा' आणि 'पानपतचा पोवाडा' हे ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचे दस्तऐवज मानले जातात. त्यांच्या पोवाड्यांमध्ये युद्धातील शौर्याबरोबरच जनतेच्या भावना, सैनिकांचे बलिदान आणि बदलत्या राजकीय परिस्थितीचे वास्तववादी चित्रण दिसून येते. "दळणासारखे किडे रगडले" या उपमेद्वारे त्यांनी युद्धातील भीषणतेचे अत्यंत हृदयस्पर्शी वर्णन केले आहे. त्यामुळे त्यांच्या पोवाड्यांना केवळ साहित्यिकच नव्हे तर ऐतिहासिक स्रोत म्हणूनही विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

निष्कर्ष :

शाहीर सगनभाऊ हे मराठी शाहिरी वाङ्मयातील समन्वयवादी परंपरेचे श्रेष्ठ प्रतिनिधी होत. त्यांनी धार्मिक सीमांच्या पलीकडे जाऊन मराठी संस्कृतीचा स्वीकार केला आणि लोकजीवनाशी एकरूप होऊन साहित्यनिर्मिती केली. त्यांच्या लावण्या आणि पोवाड्यांतून उत्तर पेशवाईतील महाराष्ट्राचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय वास्तव प्रभावीपणे प्रतिबिंबित झाले आहे. शृंगार,

भक्ती, नीती, इतिहास आणि लोकजीवन यांचा समतोल साधत त्यांनी मराठी लोकसाहित्य समृद्ध केले. त्यांच्या साहित्यामध्ये सांस्कृतिक सहिष्णुता, मानवतावाद आणि लोकाभिमुखता या मूल्यांचे दर्शन घडते. त्यामुळे शाहीर सगनभाऊ यांचे साहित्य हे केवळ लोकमनोरंजनाचे साधन नसून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज आहे. मराठी शाहिरी वाङ्मयाच्या विकासात त्यांचे योगदान अढळ असून भविष्यातील संशोधनासाठी त्यांचे साहित्य अत्यंत उपयुक्त स्रोत ठरते.

संदर्भग्रंथ :

१) **मोरजे, गंगाधर. सगनभाऊकृत लावण्या व पोवाडे.**
२) **वर्दे, श्री. म. मराठी शाहीर.**
३) **सहस्त्रबुद्धे, म. ना. मराठी शाहिरी वाङ्मय.**
४) **जहागीरदार, चि. सि. सगनभाऊकृत लावण्या व पोवाडे.**
५) **कुलकर्णी, अ. रा. मराठ्यांचा इतिहास.**
६) **सरदेसाई, गो. स. मराठी रियासत.**
७) **महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ. मराठी लोकसाहित्य.**